

Identitatea prin limbă – o dominantă în cultura românească

Mariana Flaișer

Obsesia afirmării și păstrării identității individuale sau a unei colectivități etnice apare cu pregnanță în istorie în momentul în care suprasisteme de tip economico-politic tind să anihileze, prin globalizare, personalitatea ființei sau a grupului etnic. Teama de pierdere a identității etnice devine acută în condițiile unei dezintegrări reale sau iluzorii a frontierelor statale. Un sentiment de neliniște apare, uneori, în fața împrumuturilor excesive de neologisme, ca rezultat al contactelor interculturale, sentiment care nu este nou în istoria culturii românești. Ceea ce numim acum *identitate prin limbă*, cărturarii secolului al XVIII-lea și al XIX-lea numeau „geniul limbii românești”¹, pe care îl vedeau păstrat prin apărarea limbii și a culturii naționale de „corcire”. În opinia noastră, problema identității prin limbă nu se poate aborda în afara noțiunilor de *specificitate* și *individualitate*. Astfel, specific culturii românești este rolul religiei, al bisericii în apariția scrisului în limba română, al tipăriturilor celor mai importante cărți de cult de la noi și contribuția la dezvoltarea artelor, toate acestea având ca rezultat formarea și dezvoltarea limbii române literare.

În acest sens, E. Coșeriu precizează: „există relații care nu pot fi ignorate între religia organizată ca instituție și formarea limbilor comune și literare, precum și între religie și conservarea anumitor limbi grație folosirii lor liturgice... Sunt limbi [și am adăuga între acestea, fără rezerve, și limba română] care își datorează prestigiul în primul rând unor motive privind religia”². Prin urmare, nu se poate vorbi de identitate prin limbă în spațiul românesc fără a preciza relația limbii române cu religia³.

¹ Considerăm potrivit să amintim că, în articolul *Literatura română și străinătatea*, publicat în 1882, Titu Maiorescu sintetiza clar problematica preocupărilor lingviștilor și istoricilor de atunci, care a rămas încă actuală (dovadă tematica simpozionului de azi). Titu Maiorescu este de părere că „Regatul României [este] parte din familia cea mare a Europei” și consideră că este important să se știe „care este partea de cultură și suma de adevăruri științifice cu care românii contribuie la comora generală a cunoștințelor omenești”. Autorul accentuează ideea că străinii „[...] așteaptă două lucruri de la știința română: istoria patriei noastre și cercetarea limbii noastre materne”, cu evidențierea caracteristicilor acesteia: „care sunt elementele ei constitutive, care este evoluțiunea ei istorică și în ce constă *geniul ei individual*” (s.n.), în Titu Maiorescu, *Critice*, Editura pentru Literatură, 1967, vol. II, p. 253, 260.

² Eugen Coșeriu, *Introducere în lingvistică*, Cluj, Editura Echinoc, 1995, p. 72-73.

³ T. Vianu definea această relație printr-o axiomă: „vechea noastră călăuză a fost valoarea religioasă”, în vol. *Studii de filozofia culturii*, București, Editura Eminescu, 1982, p. 35.

În lucrarea de față, ni s-a părut potrivită metoda analizei interdisciplinare, prin care relațiile între religie – artă – limbă se pot releva cu mai multă claritate.

Am ales câteva texte religioase în limba română din domeniul artelor de factură bizantină (muzica psaltică, pictura bisericească), scrieri mai puțin cunoscute, care, după părerea noastră, au particularități lexicale care individualizează limba română între celelalte limbi romanice, particularități care-i accentuează identitatea.

Astfel, artele de factură bizantină de la noi – muzica psaltică și pictura religioasă – aduc pentru studiul limbii române elemente noi privind existența unor limbaje specializate, a unor terminologii proprii acestor domenii, încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, dacă ne referim la domeniul muzicii bisericești.

În textele *propediilor* (tratate de muzică psaltică) din secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea, în lucrările lui Filothei sin Agăi Jipei, ale ieromonahului Macarie, ale lui A. Pann sau G. Ucenescu se întâlnesc numeroși termeni muzicali de diferite proveniențe (slavă, termeni latino-romanici, termeni românești), predominante fiind neologismele neogrecești (grecisme sau neologisme neogrecești adaptate). Această realitate lingvistică vine să contrazică unele afirmații, după care elementele neogrecești „au încetat a mai pătrunde în limba română după 1820-1830”⁴ și că acestea se rezumă doar la „numele de cărți bisericești”⁵, terminologia religioasă lăsându-ne „surprinzător de puține elemente”⁶.

Din cercetările noastre, care iau în considerare gramaticile muzicale din secolul trecut și erminiile (tratate de tehnică a picturii bisericești) din aceeași epocă⁷, traduceri în limba română după originale grecești, sau lucrări originale, se poate observa că acestea conțin un număr important de termeni neogrecești care au pătruns în limba română după 1820: *varis* (21 T/Mac), *ehuri* (91 BT/Pann), *ftorale* (13 T/Mac), *hrome* (393 /M) *psifuri* („mozaicuri”, n.n.) (59, /M), *pafilen* („alamă”,

⁴ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea, 1980, p. 672.

⁵ Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*. Vol. I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Minerva, 1971, p. 436.

⁶ *Ibidem*, p. 436.

⁷ Exemplele privind termenii muzicali, psaltici și cei ai picturii bisericești sunt excerptați din următoarele lucrări: Filothei sin Agăi Jipei, *Psaltichie Rumânească*, volum îngrijit de Sebastian Barbu Bucur, București, Editura Muzicală, 1984 (Fj), Anton Pann, *Mică gramatică muzicală și practică*, București, 1854 (GM/Pann), *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești*, București, 1845, (BT/Pann), Ieromonahul Macarie, *Teoreticon sau privire cuprinzătoare a meșteșugului muziciei bisericești*, Viena, 1823 (T/Mac), *Izvodul lui Macarie dupre ellinogrecie ... Ermimie*, în volumul lui V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească*, Cernăuți, 1936 (M), *Arta de a zugrăvi templele și icoanele bisericești de Gherontie* (Gh. Zugravul), manuscris editat de Ghenadie al Râmnicului, București, Tipografia cărților bisericești, 1881 (Gh).

n.n.), *prasină muscălească* („pământ verde”, *terre vert*, n.n.), *cum să proplăsești* („să însemnezi mai înainte”, n.n.) (70 /M), *vurță* (75 /M) („penel”, „perie”, n.n.).

Cele mai multe neologisme neogrecești (grecisme sau termeni de proveniență neogreacă adaptați la sistemul fonetic românesc și încadrați morfologic) sunt în uz și astăzi în terminologia muzicii psaltice. Neologismele de acest tip din terminologia picturii bisericești au fost înlocuite în timp cu elemente lexicale latino-romanice, în special din limba franceză.

Păstrarea elementelor lexicale neogrecești în terminologia muzicii psaltice până în prezent este o particularitate a limbii române literare. Ceea ce individualizează însă limba română între celelalte limbi romanice este disponibilitatea la înnoiri, prin valorificarea resurselor interne ale limbii noastre⁸. Ne referim la termeni muzicali: *gorgonat* (180 BT/Pann), *tonare* (22 BT/Pann), *tonisire* (34 BT/Pan), *cătățime* (3 BT/Pan) sau din domeniul teoriei picturii religioase: *suliman* veneticesc (78 /M), *prasină muscălească* (252 /Gh), termeni realizați prin derivare cu sufixe.

Există un număr considerabil de termeni din domeniile menționate care au în structură prefixe sau sunt derivați parasintetici: *descordat* (159 BT/Pann), *neglasnic* (54 BT/Pann), *a încărni* (57 M), *de glăsuire* (92 BT/Pann), *încolorare a melodiei* (33 GM/Pann).

O frecvență considerabilă în textele menționate înregistrează termeni perifrastici aglutinați sau neaglutinați, între aceștia întâlnindu-se calcuri ale unor modele lexicale neogrecești: *milofacere* (15 BT/Pan) *cântofacere* (142 BT/Pann), *întâiul greu* (85 BT/Pan), *întâiul chipul* (69 /M), *scrierile cele deasupra* („inscripțiile”, n.n.) (56 /M), *împreună scriitorul* („autorul”, n.n.) (57 /M) etc.

În cântările religioase românești, ca, de pildă, în *Catavasierul* lui Filothei sin Agăi Jipei⁹, se întâlnesc termeni, formule lexicale care denumesc realități comune pentru secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, dar care au pentru receptorul de astăzi valoarea de arhaisme sau cuvinte populare, uneori regionalisme, ca în exemplele: *Fecioară maică*, *cucoană* (424 /Fj), *voievozii eghipteni* (188 /Fj), *bolnăvindu-se* s-au întunecat (254 /Fj). Tot în sensul adaptării la limba română a textului poetic se pot enumera și expresiile și termenii populari următori: *neamurile cu inema de piatră* (277 /Fj), *Omul ca iarba ... sunt zilele lui ca floarea câmpului* (353 /Fj), *să nu te îngreuez cu somnul* (252 /Fj), *ceriurile cum să cade veselească-se* (257 /Fj) etc.

⁸ G. Ivănescu, *op.cit.*, p. 738, în capitolul *Specificul limbii române și al dezvoltării ei*, referitor la formarea cuvintelor, este de părere că „la formarea cuvintelor noi, rolul important [este] al sufixelor... prea puțin prefixele și compunerea” (s.n.). Dacă în limbajul comun afirmația lui G. Ivănescu se susține, în terminologia științifică, în general, și în variantele abordate de noi (terminologia muzicii și a picturii), în particular, derivarea cu sufixe, prefixe, perifrazarea sunt procedee frecvent și echilibrat întrebuițate pentru a lărgi corpusul de termeni.

⁹ Vezi nota 6.

Creațiile lexicale românești, expresiile și termenii populari demonstrează eforturile de adaptare la limba română atât a lexicului propediilor, cât și a cântărilor psaltice. În acest sens, în prefața la *Dumnezeeștile liturghii*¹⁰, mitropolitul Veniamin Costache subliniază importanța cuvântului în textul religios, pledând pentru „folosirea cuvintelor românești părăsite și uitate, care se păstrează parte prin cărțile și documentele vechi, poate prin gura poporului”. Teama că abuzul de neologisme va altera sau, mai grav, va duce la pierderea identității ființei naționale îl face pe Veniamin Costache să scrie: „Dacă nu vom întrebuița cuvintele românești în locul celor străine, se va împresura graiul național din an în an și va pieri nația românească”.¹¹

Ideea nu este singulară în epocă. Începând cu reprezentanții Școlii Ardelene și continuând cu literații și lingviștii secolului al XIX-lea, toți militează pentru luminarea poporului prin cultură și păstrarea identității naționale prin folosirea cu măsură a neologismelor.

O dovadă grăitoare în acest sens este scrisoarea pe care C. Conachi o trimite mitropolitului Veniamin Costache, text în care autorul subliniază necesitatea îmbogățirii limbii române cu neologisme, opinând că acestea trebuie „înmoldovenerate”¹², adică adaptate fonetic și încadrate morfologic.

Frica de „împresurare” a graiului național a dus la reacții de respingere a neologismului și la tendințe de purificare a limbii. Intențiile de a purifica limba (în special de slavonisme) și de a o îmbogăți cu noi creații lexicale românești sunt prezente și la Veniamin Costache, acestea alăturându-l pe cărturar de cele mai alese spirite ale românilor din secolul al XIX-lea și ale lumii, în general¹³.

Numai că, așa cum ideea maioreșciană de înlăturare a elementelor slave a rămas o utopie, și la Veniamin Costache (în textul *Dumnezeeștile liturghii*) sau în alte texte religioase ale timpului întâlnim o neconcordanță între preceptele tematice enunțate și întrebuițarea în mod concret a cuvântului. Unele creații lexicale românești, propuse de Veniamin Costache pentru a înlocui termenii din slava bisericească, nu s-au impus în terminologia religioasă, cum ar fi: *drept slăvitoriu* pentru „pravoslavnic”, *tămâietoare* pentru „cadelniță”, *înainte sfințită* pentru „pedsfeșteală”, *aprinzătoriu de candelă* pentru „paracliser” etc. O altă

¹⁰ Vezi Veniamin Costache, *Dumnezeeștile liturghii*, Iași, Tipografia Sfintei Mitropolii, 1834.

¹¹ *Ibidem*.

¹² C. Costachi, *Srisoare către Mitropolitul Veniamin despre învățăturile în Moldova*, în volumul *Scrieri alese*, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 299. Costache Conachi merge mai departe cu grija pentru cultivarea limbii române, propunând înființarea unei comisii care să vegheze la „îndreptarea limbii și gramaticii”, idee care se vehiculează și astăzi, când legiuitorii grijului ai Parlamentului țării își imaginează că regulamentele sau ordonanțele privind limba noastră pot suplini curențe din sistemul educațional și din cultură.

¹³ Goethe, în *Deutsche sprache*, scrie: „A purifica și totodată a îmbogăți limba maternă este preocuparea celor mai alese capete” (după D. Caracostea, *Expresivitatea limbii române*, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 290).

caracteristică a limbajului religios românesc, în general, și a terminologiei muzicii psaltice, în particular, este un anume *conservatorism*, datorită căruia s-au păstrat nealterați termeni românești arhaici până în contemporaneitate.

Coexistența termenilor arhaici cu neologismele latino-romanice împrumutate la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea reprezintă o altă trăsătură particulară a limbii române literare și a unor variante terminologice, cum sunt cele abordate în lucrarea noastră.

Menționăm că pictura bisericească s-a aliniat, prin tehnica picturală și prin materiale, la arta plastică modernă, și, prin urmare, și la terminologia acesteia.

Eforturile psalților, ale cărturarilor secolului al XIX-lea în direcția cultivării limbii, atenta grijă pentru tălmăcirea corectă a terminologiei religioase grecești, pentru realizarea unui limbaj religios românesc au contribuit la șlefuirea și împlinirea atât a stilului bisericesc, cât și la dezvoltarea și modernizarea limbii române literare în general.

Identity Trough Language – A Dominant Feature of Romanian Culture

Starting from the idea that religion has a decisive role in the history of Romanian culture, we shall discuss in our paper the relationship among religion, art and the Romanian language. Our aim is to emphasize the peculiarities of the terminologies belonging to the Byzantine arts in our country (the psaltic music and the theory of church painting).

*In our opinion view these peculiarities give identity to the Romanian literary language among the other **Romance** languages.*